

وزارت اطلاعات و ارتباطات
تعمیرات

الله أكبر

۴۱۳۴۹

۱۳۸۱ / ۲ / ۳۰

وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی ایران
مجموعه اساتید

دانشگاه الزهراء (س)
دانشکدهٔ الهیات و علوم انسانی

پایان نامه
جهت اخذ درجه دکتری
رشتهٔ تاریخ

عنوان
نهاد وقف، دگرگونی‌ها و کارکردهای
فرهنگی - مذهبی آن
در عصر صفوی

استاد راهنما
جناب آقای دکتر عبدالحسین نوائی

اساتید مشاور
جناب آقای دکتر هادی عالم‌زاده
جناب آقای دکتر هاشم آقا جری

دانشجو
نزهت احمدی

بهمن ۱۳۸۰
۶۱۳۶۹

تقدیم به :

پدر و مادر مهربانم،

همسر عزیزم

و فرزندان دلبندم

سپاس فراوان از تمامی اساتیدی که گفتنی‌ها را آموختند

و همواره رنج راه را بر من هموار کردند

و اگر لطف و حسن نظرشان نبود

شاید حتی واژه‌ای

نگاشته

نمی‌شد.

- فهرست مطالب

صفحه	
	- چکیده
یکی	- پیشگفتار
۱	- فصل مقدماتی
۲	الف) موضوع تحقیق
۲	۱- مسأله پژوهش
۲	۲- پرسش‌های پژوهش
۳	۳- فرضیات پژوهش
۳	۴- چارچوب نظری تحقیق
۷	۵- تعریف واژگان
۷	ب) اهداف و ضرورت پژوهش
۸	ج) پیشینه تحقیق
۹	د) نقد منابع
	فصل اول: نهاد وقف
۲۰	الف) پیشینه وقف
۲۰	۱- وقف در ایران پیش از اسلام
۲۱	۲- وقف در اسلام
۲۳	۳- وقف در ایران پس از اسلام
۲۴	ب) تعریف و مفهوم وقف
۲۴	۱- وقف در لغت
۲۵	۲- مفهوم وقف
۲۶	۳- شرایط وقف از دیدگاه علماء عصر صفوی
۲۸	۴- انواع وقف
۲۹	ج) تحولات ساختاری در دولت صفوی

۳۰	(د) ساختار نهاد وقف
۳۰	۱- پیشینه دیوان اوقاف یا احباس
۳۱	۲- ساختار نهاد وقف در دوره صفوی
- فصل دوم: تأثیر نهاد وقف بر نظام آموزشی دوره صفوی	
۴۶	مدخل
۴۹	الف) وقف و معماری مدارس
۵۱	ب) انگیزه واقفان از ساخت مدارس
۵۵	ج) تأثیر موقوفات بر افزایش آموزش دینی
۵۷	د) اعمال نفوذ واقفان به لحاظ فکری بر مدارس
۶۰	ه) تحصیلات و ارتباط آن با وقف
۶۱	۱- دوره تحصیلات
۶۴	۲- مواد درسی در مدارس
۶۶	۳- وقف کتاب برای کتابخانه‌های مدارس
۶۹	و) شیوه اداره مدارس بر اساس وقفنامه‌ها
۷۰	۱- شرایط مدرس
۷۳	۲- شرایط طلاب
۷۹	۳- تنظیم درآمد و مخارج مدارس
۸۲	نتیجه
فصل سوم: وقف و نهاد روحانیت	
۸۶	- الف) نهاد روحانیت و دولت صفوی
۸۸	- ب) وقف و نهاد روحانیت
۹۷	- ج) تأثیر رشد موقوفات بر پیشرفت علوم دینی
۱۰۰	نتیجه

فصل چهارم: تشیع و وقف

۱۰۲	مدخل
۱۰۴	الف) تأثیر موقوفات برگسترش تشیع در ایران
۱۰۸	ب) تأثیر نهاد آموزش دینی برگسترش تشیع در ایران
۱۰۹	ج) نقش تشیع در گسترش و جهت دهی به موقوفات
۱۱۱	نتیجه

فصل پنجم: وقف و آداب و مراسم مذهبی

۱۱۴	مدخل
۱۱۵	الف) موقوفات و برگزاری مراسم اعیاد مذهبی
۱۱۶	ب) تأثیر وقف بر مراسم عزاداری و سوگواری
۱۲۰	ج) نقش موقوفات در افزایش سفرهای زیارتی
۱۲۵	د) توسعه موقوفات و تأثیر آن بر توسعه بناهای مذهبی
۱۳۴	نتیجه

فصل ششم: دگرگونی‌های نهاد وقف در دوره صفوی

۱۳۷	مدخل
۱۳۸	الف) دگرگونی‌های وقف بر اساس دهه
۱۶۱	ب) دگرگونی‌های وقف بر اساس موارد وقف
۱۷۴	نتیجه گیری کلی

فهرست اسناد منابع و مآخذ

۱۷۹	الف) فهرست اسناد
۱۸۶	ب) فهرست کتاب‌ها

۱۸۹	ج) فهرست مطالعات و تحقیقات
۱۹۱	د) فهرست مقالات
۱۹۲	ه) منابع لاتین
۱۹۲	و) منابع عربی
	ضمائم
۱۹۳	تعریف اصطلاحات
۱۹۵	نمونه برخی اسناد

چکیده

این پایان نامه تحت عنوان «نهاد وقف، دگرگونی‌ها و کارکردهای فرهنگی - مذهبی آن در عصر صفوی»، علاوه بر فصل مقدماتی از شش فصل تشکیل شده است. در فصل مقدماتی به موضوع تحقیق، اهداف و ضرورت پژوهش، پیشینه تحقیق و نقد منابع پرداخته شده است.

در فصل اول تحت عنوان «نهاد وقف»، ابتدا به تشریح پیشینه وقف در ایران پیش از اسلام و ایران اسلامی، پرداخته شده است. سپس تعریف، مفهوم و انواع وقف و شرایط آن از دیدگاه علمای عصر صفوی بررسی و تحولات ساختاری دوره اول و دوم دولت صفوی اجمالاً بیان شده است و در آخر ساختار نهاد وقف، در دوره صفوی مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل دوم با عنوان «تأثیر نهاد وقف بر نظام آموزشی دوره صفوی»، انگیزه‌های واقفان از ساخت مدارس و تأثیر موقوفات بر پیشرفت آموزش دینی در جامعه تجزیه و تحلیل شده و اعمال نفوذ فکری واقفان بر مدارس مورد ارزیابی قرار گرفته است. همچنین به تحصیلات و ارتباط آن با وقف و شیوه‌های اداره مدارس بر اساس وقف نامه‌ها پرداخته شده است.

در فصل سوم، با عنوان «وقف و نهاد روحانیت» ابتدا ارتباط نهاد روحانیت با دولت صفوی بررسی و سپس تأثیر رشد موقوفات بر پیشرفت علوم دینی در ایران عصر صفوی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته است.

در فصل چهارم، با نام «تشیع و وقف» ابتدا تأثیر موقوفات و نهاد آموزش دینی برگسترش آئین تشیع در ایران روزگار صفویه بررسی و سپس به نقش تشیع در گسترش و جهت دهی به موقوفات پرداخته شده است.

فصل پنجم با عنوان «وقف و آداب و مراسم مذهبی» به بررسی جایگاه و نقش وقف در مراسم مذهبی شیعیان از جمله اعیاد مذهبی و مراسم سوگواری و نیز نقش موقوفات در افزایش سفرهای زیارتی، پرداخته شده و همچنین تأثیر گسترش موقوفات بر توسعه بناهای مذهبی در ایران مورد بررسی قرار گرفته است.

در فصل آخر دگرگونی‌های نهاد وقف در دوره صفوی بر اساس جداول و نمودارهایی نشان داده شده است. در پایان نیز به نتیجه‌گیری کلی از مباحث بحث بر اساس فرضیات ارائه شده در فصل مقدماتی پرداخته شده است.

پیشگفتار

آنچه این بحث کوشیده است بدان بر دازد، دگرگونی‌ها و کارکردهای فرهنگی مذهبی نهاد وقف در دوره صفوی است. از آنجایی که پیش از این پژوهش‌هایی با این دیدگاه انجام نپذیرفته است، این پژوهش از داشتن یک پیشینه تحقیق قوی و استوار محروم می‌باشد و از این روی، بی‌گمان کمی‌ها و کاستی‌های بسیار دارد. در این جا به هیچ عنوان ادعا نمی‌شود که حق مطلب ادا شده است، بلکه تنها کوشش شده است با دیدگاهی نو به منظر وقف نگریسته شود. در خلال این پژوهش به اسناد بسیاری مراجعه شده که شاید به طور مستقیم به موضوعات مورد بحث پرداخته باشند، اما با استفاده از آنها نشان داده شده که می‌توان برای اثبات مدعای خود از اسناد بهره بسیار برد.

در این پایان‌نامه ابتدا با توجه به پیشینه‌ای که از بحث شده است و نظر به بررسی‌های مقدماتی انجام شده، سؤالاتی مطرح گردیده و در پی یافتن پاسخ آنها، به جمع‌آوری مطالب پرداخته و در نهایت فرضیاتی ارائه شده است و پس از آن با دنبال کردن موضوع و با استفاده از منابع و مآخذ مختلف، فرضیات ارائه شده به آزمون گذاشته شده است.

در این راستا از مراجعه به کتاب‌های گوناگون که به نوعی احتمال می‌رفته است که به بحث مربوط باشند بی‌نیاز نبوده، اما متأسفانه اطلاعاتی که از این منابع به دست می‌آمد بسیار اندک و پراکنده بود. به همین دلیل و البته با آگاهی از این قضیه از ابتدا بنا را بر آن نهاد که اساس استناد گفته‌ها را بر تنها منبع مطمئن، یعنی وقفنامه‌ها قرار داده شود. اما از آنجایی که اگر بنا بود تمام این وقفنامه‌ها در سراسر ایران شناسایی و بررسی شود، به سال‌ها فرصت نیاز بود که محدودیت سقف تحصیلی دوره دکتری چنین مجالی را نمی‌داد، بر آن شده تا چند شهر را به عنوان نمونه انتخاب کرده و بر اساس اطلاعات وقفنامه‌های این شهرها جدول‌هایی تهیه نموده و سپس با روش‌های آماری اطلاعات لازم را کسب کرده، در موضوعات مورد بحث به نتیجه‌گیری پرداخته شود و در نهایت از این نتایج و آمارها در جای جای بحث به عنوان سندی متقن استفاده شود. همچنین جهت اعتبار بخشیدن بیشتر به تحقیق، و برای مقایسه و نتیجه‌گیری، از وقفنامه‌های مهم و معتبر برخی شهرهای دیگر که در مجلات و کتاب‌ها به چاپ رسیده‌اند، بهره گرفته شده است. در این میان یک شهر مهم سیاسی، یک شهر مهم مذهبی و نیز شهری بدون این دو ویژگی

برگزیده شد. شهر سیاسی، اصفهان است که نه تنها در دوره شاه عباس به پایتختی انتخاب گردید، بلکه پیش از این دوره نیز دارای اهمیت بسیار بود و لقب دارالسلطنه داشت.

شهر مهم مذهبی، مشهد است که به دلیل وجود مزار ثامن الائمه برای شیعیان اهمیت خاصی داشته و دارد. حکومت صفوی نیز به دلیل گرایشهای سیاسی-مذهبی اش اهمیت ویژه‌ای برای این شهر قائل بود و در تمام طول حکومت صفوی برای نگهداری و آباد سازی این شهر تلاش بسیاری به عمل آمد. شهر دیگر که نه جنبه سیاسی دارد و نه جنبه مذهبی، کرمان است که شهری است کویری که حتی جنبه کشاورزی و اقتصادی آن نیز ضعیف است^(۱)، در واقع شهری خشک با کشاورزی بسیار محدود می‌باشد.^(۲)

بنابر این با مقایسه این شهرها و تفاوت بین موقوفات آنها، می‌توان به موارد جالبی از اختلاف که میان اندیشه و ارزش‌های مردم این شهرها وجود داشته، پی برد. البته لازم به ذکر است که به هیچ عنوان ادعا نمی‌شود که تمام اسناد وقفی این شهرها در دوره مورد نظر بررسی شده است، بلکه تکیه ما تنها بر اسنادی بوده که در بایگانی اداره کل اوقاف این شهرها وجود داشته است. در مورد مشهد، علاوه بر اسناد اداره کل اوقاف این شهر، اسناد بایگانی اداره اوقاف آستان قدس رضوی نیز مورد بررسی قرار گرفته است. همان طور که پیش از این گفته شد در برخی موارد برای نتیجه‌گیری بهتر از برخی وقفنامه‌های چاپ شده سایر شهرها نیز استفاده شده است.

۱. منظور از نداشتن اهمیت اقتصادی، تنها از جنبه کشاورزی در مقایسه با شهرهای حاصلخیز شمال کشور است، چرا که به خاطر قرار داشتن در مسیر کاروان‌های تجارتنی دارای اهمیت بوده است.

۲. البته شاید نتوان حاصلخیزی منطقه‌ای را در میزان وقف مؤثر دانست. در کتاب مقدمه‌ای بر روستا شناسی ایران، در مورد تمرکز جغرافیایی روستاهای موقوفه چنین آمده است: «خصوصیت اصلی این قبیل دهات تمرکز عمده جغرافیایی آن‌ها در استان خراسان (۲۶۰ ده یعنی بیش از یک سوم کل دهات موقوفه در تمام ایران) می‌باشد. در استان تهران (۱۱۰ ده یعنی قریب یک پنجم کل دهات موقوفه در تمام ایران) می‌باشد. با توجه به موقع جغرافیایی در شهر مقدس مشهد و قم که در حقیقت مراکز عمده قدرت مذهبی عالم تشیع‌اند مفهوم و منشأ جغرافیایی پراکندگی و توزیع معلوم ما می‌شود. در کل منطقه آباد و ثروتمند گیلان حتی یک ده موقوفه وجود ندارد و گیلان از این بابت شبیه به بلوچستان است. حال آنکه این استان از لحاظ جغرافیایی و استعداد کشاورزی نقطه مقابل گیلان می‌باشد. و لکن فقدان ده موقوفه در بلوچستان به دلایل ضعف طبیعی و دوری و فقدان دهات موقوفه در گیلان به دلیل غلبه خرده مالکی و دوری از مراکز قدرتمند مذهبی بوده است. از این شش استان که بگذریم دهات موقوفه در فارس (۶۵ ده) و اصفهان (۳۱ ده) قابل ملاحظه است. (کاظم ودیعی، مقدمه‌ای بر روستا شناسی ایران، تهران، کتابفروشی دهخدا، ۱۳۵۲، ص ۱۳۳).

در مجموع از تعداد ۱۳۶ وقفنامه بهره گرفته شده که در این میان ۵۹ سند متعلق به اصفهان، ۴۸ سند متعلق به آستان قدس، ۱۹ سند متعلق به اوقاف مشهد و ۱۰ سند متعلق به کرمان است. تاریخ تمام وقفنامه ها به هجری قمری است و بنابراین نیازی دیده نشد که در کنار هر تاریخ به قید آن پرداخته شود.

همچنین باید گفته شود که آن چه در این پژوهش جنبه نوآوری دارد، یکی شیوه کار است و دیگر نتیجه ای که از آن حاصل شده است. تاکنون از وقفنامه ها استفاده بسیاری شده است اما کمتر این وقفنامه ها در کنار هم قرار گرفته و از مجموع آنها استدلال شده است.

وقفنامه ها به طور انفرادی گویای مطالب زیادی درباره موضوعات مختلف هستند، اما با در کنار هم قرار دادن آنها می توان به نتایج بسیاری رسید که به طور انفرادی نمی توان چنین نتیجه ای را به دست آورد. به عنوان مثال هر وقفنامه تنها از مورد مصرف خود سخن می گوید اما با در کنار هم قرار دادن وقفنامه ها می توان گرایش کلی جامعه را برای تخصیص وقف استنباط کرد. می توان این گرایش را با یکدیگر مقایسه نمود و استدلال کرد که آیا در دوره های مختلف تفاوتی میان نوع مصرف موقوفات وجود دارد. آیا در تاریخ های مختلف تغییری حاصل شده است. آیا میان موقوفات شاه و درباریان با دیگر واقفان تفاوتی است. آیا نوع وقف یک خط مشی واحدی را دنبال می کند یا بدون هیچ دلیل وقف شده است یا خیر؟

با در کنار هم قرار دادن وقفنامه ها می توان دریافت که آیا فراوانی وقف در سال های مختلف دوره مورد بررسی یکسان بوده است یا تفاوت داشته است. می توان طبقه اجتماعی واقفان را دریافت. آیا بیشتر از طبقه حاکمه هستند یا اشراف زمین دار یا تجار طراز اول یا کسبه بازار و افراد طبقه متوسط که بخشی از دارائی مختصر خود را با امور عام المنفعه تخصیص داده اند.

آیا بیشتر هدف امور عام المنفعه ای مانند ایجاد آب انبار سقاخانه پل دستگیری از افراد بی بضاعت، و ... است یا کارهای مذهبی مانند ایجاد مسجد و مدرسه و ... یا حفظ و حراست اموال. پیش از پرداختن به موضوع اصلی سخن، لازم است از موانع و مشکلاتی که این پایان نامه با آن روبرو بوده است نیز سخنی به میان آید. اولین قدم و شاید دشوارترین آن به دست آوردن اسناد وقفی بود. از یک سو گرفتن مجوز برای استفاده از این اسناد و از سوی دیگر عدم وجود فهرست های دقیق و قابل اعتماد در برخی از بایگانی ها بر مشکلات می افزود. خوشبختانه با

مساعدت و همراهی معاونت محترم فرهنگی اداره کل اوقاف تهران، جناب آقای خسروی که معرفی نامه‌های لازم برای مراجعه به شهرهای مورد نظر را صادر کردند و نیز با حسن نظر ریاست اوقاف اصفهان، جناب آقای حججی، که نهایت همکاری را با نویسنده داشتند، قسمتی از مشکلات حل شد. همچنین همراهی دست اندرکاران اداره اوقاف مشهد کمک فراوانی بود. اما متأسفانه این مساعدت‌ها در همه جا انجام نمی‌پذیرفت. بدگمانی مسئولان اداره اوقاف کرمان که از همه دشوارتر، سخت‌گیری‌های بسیار اداره اوقاف آستان قدس، علی‌رغم حسن نظر و مساعدت‌های معاونت محترم فرهنگی این آستان مشکلات کار را دوچندان کرد. متأسفانه مرکز اسناد آستان توجهی به نیاز این پژوهش به وقفنامه‌های این دوره نداشت و پس از چند سفر و معرفی نامه‌های مختلف در نهایت به من اجازه داده شد در همان مکان از روی دفتر بازخوانی شده وقفنامه‌ها، یادداشت برداری نمایم. این کار علاوه بر دشواری باعث گردید به هنگام تدوین پایان نامه از در اختیار داشتن تمام مطالب مندرج در وقفنامه‌ها بی‌بهره بوده و نتوانم به نوشته‌های این اسناد، استناد نمایم. اما در نهایت از همه بزرگوارانی که در تهیه این اسناد مرا یاری دادند صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. همچنین از دفتر معاونت فرهنگی آستان قدس که در مرحله اول فهرست وقف‌نامه‌های موجود خود را در اختیار نویسنده قرار دادند، کمال تشکر را می‌نمایم. جای دارد در اینجا، از زحمات ارزشمند استاد گرانقدر، جناب آقای دکتر نوائی که راهنمایی این پایان نامه را تقبل فرمودند، کمال تشکر را بنمایم. همچنین از همراهی‌ها و مساعدت‌های بی‌دریغ جناب آقای دکتر آقاجری و جناب آقای دکتر عالم زاده که مشاورت این پایان نامه را قبول فرموده بودند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم. همچنین در این جا از تمامی کسانی که در تدوین این پایان‌نامه از کمک‌هایشان بهره‌مند شده‌ام صمیمانه سپاسگزاری می‌کنم. از مدیریت محترم کتابخانه تخصصی تاریخ جناب آقای رسول جعفریان که از راهنمایی‌ها و مساعدت‌شان بهره بردم و نیز از سرکار خانم آیتین سعادت که در تهیه آمار و جداول مرا یاری دادند بی‌نهایت سپاسگزارم. در خاتمه نیز از همسرم که در تمام دوران تحصیل همراه و مشوق من بوده است و از فرزندانم به خاطر بردباریشان، بسیار سپاسگزارم.

فصل مقدماتی

فصل مقدماتی

الف) موضوع تحقیق

موضوع این تحقیق، بررسی نهاد وقف، دگرگونی‌ها و کارکردهای فرهنگی مذهبی آن در دوره صفوی است که سعی بر آن بوده که بر اساس نظریه ساختی کارکردی مورد بررسی قرارگیرد.

۱ - مسأله پژوهش (اهداف پژوهش)

نهاد وقف یکی از نهادهای مهم و ریشه‌دار در طول تاریخ ما می‌باشد که در دوره صفوی با رشد چشمگیری روبرو شد. این رشد ناشی از سیاست‌های مذهبی - فرهنگی حکومت صفویان بود. طبعاً نهاد وقف صرفاً یک نهاد اقتصادی نیست، بلکه ابعاد مختلفی دارد که در جامعه اثر می‌گذارد و حتی پاره‌ای از این تأثیرات، تأثیرات دیرپایی می‌باشد که در دوره‌های بعد نیز ادامه یافته است. از این رو در پژوهش حاضر بر آن است تا نقش و کارکردهای این نهاد را در تحولات فرهنگی - مذهبی دوره صفویان مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

۲ - پرسش‌های پژوهش

- وقف چه تأثیری بر نهادهای آموزش دینی داشته است؟
- کارکردهای وقف از طریق نهادهای آموزش دینی، در روند گسترش تشیع ایران چه بوده

است؟